

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 1 mei 2022
Het schriftje uit Bor - Miklós Radnóti (1909-1944)
Alex van Heusden

Het is 19 juni 1946, een jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog. In de buurt van het stadje Abda in Hongarije wordt een massagraf ontdekt met tweeëntwintig lijken - dwangarbeiders in de nek geschoten na een lange dodenmars.

In de jaszak van een van de slachtoffers werden allerlei documenten gevonden van persoonlijke aard, zoals een aantal brieven en foto's. Daarnaast, en dat was de grootste vondst, een geruit schriftje met tien gedichten en een oproep in vijf talen aan de vinder om het schriftje op te sturen naar een adres in Boedapest. De documenten bleken te zijn van de Hongaarse dichter Miklós Radnóti, het schriftje met de tien gedichten werd later bekend als *Het schriftje uit Bor*.

Miklós Radnóti is een van de meest vooraanstaande dichters uit het interbellum van de vorige eeuw, de periode tussen de twee wereldoorlogen. In Hongarije vinden zijn gedichten nog altijd een groot lezerspubliek. Zijn vroege werk ademde een vrije expressionistische en avant-gardistische stijl, in zijn latere bundels greep hij terug op antieke literaire tradities, met een voorliefde voor de ecloge, het herdersdicht dat onlosmakelijk is verbonden met de naam van de Romeinse dichter Vergilius. De lange 'Zevende ecloge', geschreven in het *Lager*, het werkkamp, is een liefdesgedicht dat getuigt van een hevig verlangen naar thuiskomst, naar een weerzien met zijn geliefde. Ik lees u enkele strofen voor.

Regel na regel schrijf ik, zonder leestekens, zonder accenten,
in duisternis tast ik ze af, net zoals ik ook leef, en de woorden
kruipen maar blindelings voort, als een nietsziende rups op zijn papier;
zaklamp en boeken zijn net als de rest weggesleept uit het *Lager*
door de bewakers, post komt er niet, mist alleen daalt op ons kamp.
Belegerd door luizen en gruwelnieuws leven hier Fransen en Polen
en Servische strijders, bedachtzame Joden, luide Italianen,
verhakkelde, koortsige lijven, ze leven één leven en wachten alleen
op goed nieuws, zachte woorden van vrouwen, een vrije bestemming als mens,
op een ongewis eind dat verdwijnt in het niets wachten zij - op een wonder.

Lief, kijk, het kamp is in slaap, alom ritselen dromen, een man
ontwaakt met een schok en hij snuift, draait zich om - het is krap waar hij ligt -
en valt weer in slaap met een stralend gezicht. Alleen ik ben nog wakker,
de smaak in mijn mond van een smerige peuk, en niet die van jouw kus,
en de balsem van sussende dromen blijft weg, omdat ik het niet kan:
ik kan niet sterven en ik kan niet leven, niet meer zonder jou.

Miklós Radnóti werd geboren in Boedapest op 5 mei 1909 in een arm Joods gezin. Zijn moeder en tweelingbroer stierven tijdens de bevalling. Daarvan hoorde hij pas na het plotselinge overlijden van zijn vader twaalf jaar later. De dood heeft hem nooit losgelaten, die kreeg een vaste plaats in zijn gedichten. Zijn familie in Boedapest ving hem op, de twaalfjarige wees. Op zijn zeventiende ontmoette hij Fanny Gyarmati, veertien jaar oud, zij werd zijn grote liefde, zijn vrouw en de eerste lezer van zijn gedichten.

Miklós ervaarde op jonge leeftijd hoezeer de poëzie hem trok, hij wist: dit is mijn bestemming. Hij bewoog hemel en aarde om letteren te mogen studeren, totdat een oom zijn vurige wens inwilligde. Studeren in Boedapest mocht hij niet vanwege de anti-Joodse *numerus clausus*-wetten - ook in Hongarije heerste een virulent antisemitisme - maar hij kon wel terecht aan de Universiteit van Szeged, waar hij Hongaars en Frans studeerde. Daar werd hij lid van een linkse studentengroep met communistische sympathieën.

Na zijn afstuderen in 1934 publiceerde hij meerdere dichtbundels en speelde hij een belangrijke rol in het literaire leven. Een vaste baan was voor hem niet weggelegd vanwege de almaar groeiende antisemitische beperkingen, terwijl hijzelf, volkomen geassimileerd, weinig op had met Jodendom. Zijn belangstelling, zelfs fascinatie ging uit naar het christendom en dan vooral naar de figuur van Jezus - een fascinatie die voor hem vanzelfsprekend aansloot bij zijn linkse wereldbeschouwing en verwerping van fascistische ideeën en praktijken. Primair beschouwde hij zich als een voluit Hongaarse dichter - dat verlangde hij althans te zijn.

Vanaf 1940 werd Radnóti meerdere keren opgeroepen voor de arbeidsdienst, eerst voor een periode van vier maanden, de tweede keer, in 1942, voor elf maanden. De arbeidsdienst was een instrument om Joden en andere ongewenste groepen af te zonderen uit de samenleving en buiten het leger te houden. Hun werd zware dwangarbeid opgelegd onder omstandigheden die almaar erbarmelijker werden.

Op 19 maart 1944, laat in de Tweede Wereldoorlog, werd Hongarije bezet door nazi-Duitsland. Het werk van honderdnegentien Joodse schrijvers werd verboden door het Hongaarse koninklijke ministerie 'ter bescherming van het Hongaarse culturele leven tegen werken van Joodse auteurs'. Ook het werk van Radnóti werd door dit besluit getroffen. Zijn toetreding tot de rooms-katholieke kerk een jaar eerder bood hem geen enkele bescherming. Hij bleef geregistreerd als etnische Jood. Er volgde een derde oproep voor de arbeidsdienst. Radnóti werd op transport gesteld naar Servië, naar een werkkamp in de omgeving van de kopermijnen van Bor. Daar moest hij werken bij de aanleg van een spoorweg tussen de mijnen.

In zijn laatste levensjaar van mensonterende dwangarbeid, dat universum van een volstrekt andere werkelijkheid dan de vorige wereld, het leven dat hij eens geleefd had, verstomde hij niet, de dichter. Hij bleef de dichter die hij was, zij het onder absurde omstandigheden. In het gedicht 'Fragment' van 19 mei 1944 - we hebben het horen voorlezen - staan de aangrijpende regels:

Ik leefde op de aarde in een tijd
waarin de dichter enkel nog kon zwijgen
en wachtte tot hij weer zou kunnen spreken -

Hoe paradoxaal. De dichter dicht dat de dichter enkel nog kan zwijgen. Maar hij zwijgt niet, hij schrijft. Hij kan niet anders. En hij schrijft niet lukraak maar wat op, de dichter, hij houdt onverkort vast aan de vorm en de stijl die zo kenmerkend zijn voor de gedichten die hij schreef in die andere werkelijkheid, de vorige wereld - aan zijn esthetiek. Gruwelijke schoonheid, die van het verlangen naar sporen van liefde, naar thuiskomst, zonder ontkenning van luizen, vlooien en gruwelnieuws.

Ik lig als een beest op mijn brits, ongedierte belaagt me, de vlooien
hervatten de aanval, het leger van vliegen is gekalmeerd.

De dodenmars begon op 29 augustus 1944. Het Sovjetleger naderde, de werkkampen in de omgeving van Bor moesten worden ontruimd. Zijn laatste gedicht schreef Miklós Radnóti op 31 oktober 1944 tijdens die dodenmars. Daarin beschrijft hij de dood van een van zijn tochtgenoten - maar het is alsof hij zijn eigen dood registreert.

Ik stortte naast hem, zijn lijf rolde,
strak al, een gespannen snaar.
Nekschot. - 'Dus zo wordt jouw einde,' -
fluisterde het in mij, - 'lig stil,
geduld nu, daaruit bloeit de dood.' -
'Der springt noch auf,' - klonk boven mij.
Bloedmodder stolde op mijn oren.

Over zijn laatste dagen weten we niets. Ook over de dag waarop hij met eenentwintig anderen werd omgebracht en in een massagraf geworpen, bestaat geen zekerheid. Maar er is dat schriftje met gedichten. Als onverwoestbaar getuigenis en oproep om blijvend te gedenken, en ook: om de liefde te vieren, ondanks alles. *Het schriftje van Bor*.

Cees Nooteboom schreef een gedicht 'In Memoriam Niklós Radnóti'. Het is verschenen in zijn bundel *Vos*, onlangs uitgebracht. Ik lees het u voor.

Denk aan de ontbladerde vijgenboom
deze laatste dag, laat in het duister van je
hersens toe het bericht van de dichter.

Hij wist dat hij stierf maar hij
schreef zijn laatste gedicht in een schrift
dat met hem in zijn graf verdween.

Doodsoorzaak nekschot. Zijn lijk
werd opgegraven en zijn vrouw kreeg
de woorden, nat van de grond, vocht

van zijn uniform, schimmel, doodsvocht
maar bewaard. Lees terwijl je klok
nog tikt, lees wat een levende schreef

die zijn lot kende, de spiegel waar hij
doorheen moest om niemand te zijn, een
gemartelde dode in zijn eigen
gedicht.